

Проблеми української медієвістики

В. С. СТЕПАНКОВ (Кам'янець-Подільський)

Українська революція 1648—1676 рр.
у контексті європейського революційного руху
XVI—XVII ст.: спроба порівняльного аналізу

Однією з найменш досліджених проблем українських народних рухів XVI—XVII ст. є з'ясування їхнього місця в загальноєвропейському процесі соціальної і визвольної боротьби. Заповнення цієї наукової лакуни дозволить, по-перше, глибше збагнути їхні причини й суть, по-друге, уточнити типологію, по-третє, встановити наявність чи відсутність зв'язку між тим чи іншим рухом і переходом від однієї моделі суспільних відносин до іншої, від одного цивілізаційного рівня до іншого. Під цим кутом зору у даній статті робиться спроба торкнутися висвітлення (в найголовніших аспектах) питання: в якій мірі правомірне зіставлення Української революції з Німецькою, Нідерландською та Англійською революціями? Частково воно вже ставилося Д. Наливайком та у нашій спільній з В. Смолієм праці «Людина і епоха»¹. Відома також думка М. Грушевського, що добу Хмельниччини «можна порівняти з значінням реформації для німецького народу, французької революції для Західної Європи»².

Насамперед важливо в'яснити спільне і відмінне у визріванні причин названих революцій. На середину XVII ст. Україна, як і Нідерланди напередодні революції 1566—1609 рр., не мала державної незалежності, її етнічні землі перебували в переважній більшості в складі Польського королівства й частково — Великого князівства Литовського, Молдавії, Австрії та Трансильванії. Близько 5 млн. українців, котрі проживали в Речі Посполитій³, починаючи з кінця XVI ст., відчували стрімке наростання національно-релігійного гноблення. В умовах рішучого наступу Контрреформації чинилися жорстокі утиски православної церкви й віри, насаджувався (різними засобами) католицизм (в його польській моделі, яка ґрунтувалася на ідеї «передмур'я», оплоту християнства проти антихристиянського варварства й поєднувалася з реакційною теорією «виняткових прав польського шляхетського народу»)⁴. Спроба частини верхівки православного духовенства знайти вихід із скрутного становища, в якому опинилися церква й православне населення (тобто добитися рівності з римо-католицькою церквою), шляхом укладення в 1596 р. Берестейської унії зазнала невдачі, оскільки її не підтримала більшість українців й вона не привела до загальної унії обох церков, а спроби Ватикану і Польщі використати її у своїх політичних цілях сприяли загостренню боротьби між православними й уніатами⁵.

Трагічними наслідками цієї політики стали: денационалізація більшості провідної верстви, розкол духовенства, усунення православних українців від керівних ролей в самоуправлінні міст, розвитку ремесел, промислів, торгівлі (в найбільших містах — Львові, Самборі, Києві, Барі, Кам'янці-Подільському,

Острозі, Луцьку, Дубні і в інших панівні позиції займали поляки й представники інших національностей)⁶, зростання перешкод у розвитку національної культури, мови, освіти тощо. Львівське братство в проєкті промови до короля, який на початку 1609 р. був поданий до інструкції на сейм, звертало увагу на те, що «утяжені естесьмо ми, народ руський, от народа польского над египетську неволю, же нас леч без меча, але горій ніж мечем з потомством вигублять, заборонивши нам пожитков і ремесел, обходов вшеляких, чим би только чоловік жив бити могл, того неволен русин на приржоной землі своєї руської уживати, в том то руськом Львові»⁷.

Особливо болісно сприймалося більшістю українського населення вторгнення чужоземців у святая святих — сфери духовного життя й побуту, що ґрунтувалися на віковичних традиціях моральних устоїв, сформованих на основі православної віри. Львівський єпископ Гедеон Балабан у 1598 р. писав в одному з листів, що ляхи «пильно стараються про це, щоб наш руський бідний народ унівець повернути і зовсім викоринити»⁸. Один з галичан у 1636 р. з гіркотою зауважував: «Король — лях, гетьман — лях, коли б ще Бог був лях, тоді б усім нам був кінець»⁹. Тому не можна ігнорувати значимості у визріванні революційного вибуху фактору (що відігравав велику роль у Центральній і Західній Європі), який французький юрист Рене Мунье назвав «фольклорним правом» (це неписані етичні норми, які існують у будь-якому суспільстві, поряд з державним правом)¹⁰.

Його глибокі корені у самосвідомості широкого загалу народних мас стали міцним фундаментом спротиву експансії католицизму. За таких обставин українське православ'я, православна церква стають «центром спільної спадщини історичних і культурних традицій, датованих часами Київської Русі. Саме ця церква, репрезентуючи виразно окреслені культурні традиції, уможливила швидке зростання рутенського національного почуття». Вона перетворилась у безцінне надбання для українців, «які посилено билася над витворенням нового образу самих себе»¹². Тому не випадково православ'я, як і реформаційні ідеї в Німеччині та кальвінізм в Нідерландах й Англії, відігравало роль ідеологічного знамена революційних сил.

Важливі зміни суперечливого характеру відбувалися в соціально-економічному житті країни. Одні з них засвідчували зародження нової (буржуазної) моделі суспільних відносин (яка з XVI ст. активно утверджувалася у Західній Європі, зокрема Нідерландах, Англії, Франції тощо), що вела до заміни середньовічної цивілізації, інші — зміцнення найвідсталіших підвалин феодального суспільства, зокрема кріпацтва в його найбільш брутальній у Європі (за винятком Московії) формі. Так, з кінця XVI ст., в умовах надзвичайно інтенсивної колонізації південно-західних, південних і східних земель, відбувається стрімке зростання у цих регіонах чисельності міст і містечок. Всього ж, за підрахунками науковців, на середину XVII ст. їх налічувалося близько 700—1000 і в них проживало щонайменше 20 % податкового населення¹⁴. Незважаючи на те, що переважна більшість міст і містечок мали землеробське спрямування (як, до речі, в Німеччині, Нідерландах та Англії), а їх заснування часто «диктувалося потребами оборони»¹⁵, вони сприяли розвитку ремесел і торгівлі (правда, на думку Я. Кіся, західноукраїнські міста переживали економічну кризу)¹⁶. В цілому ж на середину XVII ст. уже налічувалося понад 270 ремісничих спеціальностей (у середніх за розмірами містах працювали ремісники 20—30 спеціальностей)¹⁷.

Хоча за рівнем розвитку промисловості й торгівлі Україна відставала від Німеччини, Англії й Нідерландів, все ж на цей час вже окреслився процес розкладу цехового ремесла і в багатьох промислах відбувалося зародження початкових форм мануфактурного виробництва (залізрудний, папероробний, винокурний, пивоварний, лісопильний, соляний, поташний, селітроварний та ін.)¹⁸. Отже, окремі галузі промисловості стояли на порозі мануфактурної стадії розвитку капіталістичних відносин.

Особливо виразно подих нової цивілізації проявлявся, на відміну від Німеччини й Нідерландів, не в розвитку промисловості й торгівлі, а в

сільськогосподарському виробництві Півдня України, що в якійсь мірі віддалено нагадувало ситуацію в Англії (на думку російських вчених М. Барга та В. Лавровського, процес становлення буржуазних відносин у кінці XVI — на початку XVII ст. відбувався найбурхливіше в землеробстві)¹⁹. Сприятливі природно-кліматичні умови, наявність величезного фонду неосвоєних земель, традиційна слабкість державної влади відіграли важливу роль у формуванні тут переважно шляхом займанщини протягом XVI — першої половини XVII ст. якісно нового типу господарства — козацького, яке за своєю суттю було фермерським. Як слушно зауважував Д. Наливайко, «вільний труд на вільній землі невіддільний від самої суті козацтва і становить одну з його фундаментальних рис»²⁰. У середніх і заможних козацьких господарствах часто вдавалися до використання вільнонайманої праці. Вони відзначалися високою економічною ефективністю²¹. Отже, козацький стан на практиці реалізовував споконвічні мрії європейського селянства на терені від Португалії до Московії. Це — поперше.

По-друге, внаслідок того, що даний регіон України перебував в епіцентрі Великого кордону (рубежу між європейською і несередземноморською цивілізаціями), охопленого полум'ям безперервної боротьби з татарсько-турецькими завойовниками²², козакам доводилося зі зброєю в руках постійно захищати сім'ю, домівку й результати важкої, але вільної праці. Водночас життя змушувало протистояти натиску з боку державного механізму Речі Посполитої, магнатів та шляхти. Так у горнилі «самопала й плуга» виковувалася відмінна від пересічного українського селянина, користуючись термінологією А. Гордона, «сукупна історична особа», наділена волею, розумом, здатністю не лише сприймати, а й генералізувати ідеї й діяти самостійно²³.

По-третє, козацтво виявило великі потенційні можливості й динамізм у процесі самоорганізації не лише власного стану, а й у становленні нових суспільних відносин. До середини XVII ст. завершується формування основних суспільно-політичних принципів «козацького устрою», що відзначалися своєю демократичністю. Вони передбачали: заперечення феодальної залежності й станової нерівноправності; рівність у праві володіти землею й сільськогосподарськими угіддями, займатися промислами й торгівлею; вільний вступ до козацьких лав будь-кого незалежно від станової чи національної приналежності; право участі в органах самоуправління тощо.

По-четверте, опустивши, за влучним висловом О. Компан, «ідею свободи з небес на землю»²⁴, козацтво спромоглося виробити на цій основі кодекс «козацьких прав і вільностей» — неписаних етичних правил, природних прав і правових норм, які визначали його статус у суспільстві. Він не визнавав державним правом Речі Посполитої. Як слушно відзначав В. Щербак, «козацьке право забезпечувало свободу від феодальних повинностей і податків, можливість мати власну адміністрацію і, нарешті, володіти землею»²⁵. І саме ця різновидність «фольклорного права» стає суспільним ідеалом для селянства, свідомості котрого властиве «стереотипне уявлення про козака як людину, вільну від будь-яких обов'язків перед паном і державою (крім військового), але яка користувалася особливими імунітетними правами (особи́ста свобода, право на володіння землею, своя юрисдикція тощо)²⁶. Можна погодитися з думкою Є. Черняка, що жодна революція не обходилася без утопічного й міфологічного елемента в ідеології й соціальній психології її учасників²⁷. Не випадково з кінця XVI ст. прагнення селян і феодально залежних міщан до здобуття «козацьких прав і вільностей» (показання) стає загальноукраїнським явищем. За даними гетьмана Івана Петрижицького, у березні 1632 р. чисельність козаків уже досягала 60 тис. осіб²⁸.

По-п'яте, на відміну від російського козацтва, українське, переживаючи бурхливий процес становлення, стало виконувати також «історичну місію національного речника українського народу», набуваючи функції «носія української державності». Внаслідок цього Південний регіон стає територіальним ядром формування національної держави: тут розвиваються

козацьке самоуправління, судочинство, військова організація, а з другої половини 20-х рр. — полково-сотенний територіальний устрій. У 1625 р. польський король Сигізмунд III змушений був визнати, що «ззовсім призабувши віру й підданство, козаки вважають себе окремою Річчю Посполитою... Вся Україна (центральна і південна частини Київського і південно-східна частина Брацлавського воєводства. — Авт.) в їх руках, шляхтич невільний у своєму домі, у містах і містечках й. к. м. все управління, вся влада у козаків, вони привласнюють юрисдикцію, встановлюють закони».³⁰ Дякуючи контактам з інтелігенцією й духовенством, в козацькому середовищі зароджується усвідомлення ідеї спадкоємності між князівською Руссю і Україною, кристалізується прагнення визволитися від іноземного поневолення.

З іншого боку, на відміну від інших європейських країн, де ліквідація особистої кріпацької залежності в її найважчих формах передувала буржуазним революціям³², в Україні з кінця XVI ст., внаслідок розвитку фільварково-панщинної системи господарства, вона різко посилюється й набуває цинічно-образливої форми. На середину XVII ст. там панщина вже сягала 2—3 (східна частина Подільського воєводства) або 3—5 (західноукраїнський регіон) днів на тиждень. Елементи панщинно-кріпацького ладу проникають у південні і східні регіони України, де проживали ще не закріпачені селяни і козаки. І якщо, наприклад, в Нідерландах виріло глибоке протиріччя між динамічним характером внутрішнього розвитку та інерцією існуючих структур і установ³³, то в сфері соціально-економічних відносин України воно виникло між розвитком козацького типу господарства, яке було найпередовішим у тогочасній Європі, й наступаючою найбільш відсталою в Європі фільварково-панщинною системою господарства, що базувалася на кріпацтві³⁴.

Не можна обійти мовчанкою того факту, що Українська революція спалахнула, набрала найбільшого розмаху й організованості, а також найдовше тривала в регіонах, де сформувався козацький стан і зберігався прошарок незакріпачених селян (центральні і південні райони Київського, східні райони Подільського воєводства, Брацлавське воєводство). Подібне становище мало місце під час революції в Нідерландах і Великій Французькій революції кінця XVIII ст.: найінтенсивніше боротьба точилася в районах, де найбільше збереглися позиції селянського господарства і селянської власності на землю³⁵.

Ще кілька спостережень. По-перше, французький історик І. Берсе, вивчаючи народні рухи у Франції XVII—XVIII ст., дійшов важливого висновку: «бунтівники» ніколи не ставали ініціаторами подій, їхні дії завжди були відповіддю на агресію зовні з боку держави, церкви, аристократії³⁶. Як свідчать роботи М. Грушевського, К. Гуслистого, П. Жуковича, І. Кіку, С. Лепявка, В. Марочкіна, П. Михайлини, В. Щербака й інших авторів, подібним чином розгорталася соціальна і визвольна боротьба в Україні з кінця XVI ст. до середини XVII ст. її вістря спрямовувалося проти наступу панівного стану, католицької церкви, державних структур Речі Посполитої.

По-друге, французькі історики соціально-економічного напрямку, з'ясовуючи природу народного насильства, слухно звернули увагу на роль притаманного народній свідомості міметизму (наслідувальності), що проявлявся під час виступів у копіюванні державного репресивного механізму³⁷. Ця закономірність мала місце і в Україні. Чим жорстокіше влада розправлялася з учасниками рухів (вперше польські жовніри вчинили масову розправу над обеззброєними повстанцями та їхніми сім'ями у Солоницькому таборі у 1596 р.)³⁸, чим нестерпнішими ставали визиск і знущання з боку панів й орендарів (переважно євреїв), тим більші насильства вчиняли повстанці над своїми гнобителями. Як справедливо відзначав Я. Дашкевич, методи національно-визвольної боротьби диктує нація-гнобитель; ступінь і характер пригноблення визначають рівень та інтенсивність боротьби пригноблених³⁹.

Реформаційні ідеї відіграли важливу роль у розвитку революції у Німеччині, Нідерландах та Англії. Не варто ігнорувати їх роль і у визріванні ідеологічних передумов Української революції. По-перше, спе-

цифічною формою реформаційного руху були братства, діяльність яких сприяла розвитку освіти й культури. По-друге, чимало православних полемістів у своїй діяльності використовували елементи реформаційної ідеології. По-третє, Реформація стала важливим провідником ренесансо-гуманістичної європейської думки, що поширювалася в Україні. По-четверте, протестантські громади приділяли помітну увагу розвитку освітньої справи, зокрема вивченню рідної мови⁴⁰. У зв'язку з цим є підстави стверджувати, що ідеологія Реформації позитивно вплинула на процес розвитку національної самосвідомості українців, почуття патріотизму, підготувавши таким чином ґрунт для розробки національної державної ідеї, оскільки, за словами канадського історика Ф. Сисина, «руська знать інкорпорованих до Польщі земель так і не дала політичної програми для руського національного існування»⁴¹.

В світлі висловлених міркувань, гадаю, правомірно розглядати причини Української національної революції як складову частину визрівання процесу соціальної і визвольної боротьби, що охопила ряд європейських країн у 40—70-х рр. XVII ст. Так, у 1640 р. розпочалася революція в Англії; в цьому ж році спалахнули всенародне повстання португальців проти іспанських поневолювачів і «війна женців» у Каталонії за збереження автономії. В 1647 р. розгорнулася антиіспанська боротьба у Південній Італії та Сіцилії, в ході якої Неаполь проголошено республікою. Високою була соціально-політична напруга у Данії; визрівали Фронда у Франції та масові селянські повстання в Австрії, Московії, Швеції, Швейцарії тощо. Їх головна причина полягала в тому, що середньовічна цивілізація все більше втягувалася в період кризи, яка супроводжувалася зародженням і розвитком нової цивілізації.

Революція в Україні спалахнула в лютому 1648 р. і тривала, як на мою думку, до вересня 1676 р. Вона спрямовувалася на розв'язання таких основних завдань: знищити панування Польщі; створити в етнічних межах України соборну державу і відстояти її незалежність; ліквідувати феодальну власність на землю, фільварково-панщинну систему господарства, кріпацтво й утвердити в сфері аграрних відносин козацький тип господарства. Певною мірою вони нагадують завдання Нідерландської революції, що передбачали виборення національної незалежності й встановлення буржуазних відносин. Таким чином, спільним для обох революцій стало переплетення соціальної боротьби з національно-визвольною, чого не можна сказати про революції в Німеччині та Англії. Щодо рушійних сил, то Українська революція стоїть ближче до двох останніх, ніж до Нідерландської, бо в ній головною і керівною силою виступало козацтво й активну участь взяло селянство, при меншій активності міщан і вкрай слабкій ролі міської буржуазії (яка лише зароджувалася і за своїм етнічним складом у значній мірі була інонаціональною) й інтелігенції. А в Нідерландах, внаслідок значного розвитку буржуазних відносин у містах (особливо в сфері торгівлі), провідну роль відігравали міщани, очолювані буржуазією, хоча участь у боротьбі брали також селяни й частина дворян.

Звертає увагу на себе той факт, що грандіозний розмах визвольної і соціальної боротьби народних мас України у 1648 р. збігся у часі з початком Другої громадянської війни в Англії, що завершилася стратою у 1649 р. короля Карла Стюарта; спалахом антиабсолютистського руху (Фронди) у Франції; повстанням міщан і селян у Московії, Австрії, Білорусі тощо. Польський підканцлер Гієронім Радзейовський говорив своєму співбесіднику французів: «Ми бачили Данію і Англію на один крок від загибелі, потім заразом перекинулася до Франції, і ваші заворушення ще не були заспокоєні, як вони вже перекинулися до Польщі». Шведський уповноважений посол на Вестфальському конгресі (осінь 1648 р.) Сальвіус повідомляв урядові: «Видається якимось великим дивом, що в усьому світі чути про повстання народу проти правителів, як-от у Франції, Англії, Німеччині, Польщі, Московії, Турції, Великій Татарії, Китаї».

Поза сумнівом, у середині XVII ст. на європейському континенті відбувалися дві найвизначніші події революційного характеру: Англійська й Українська революції. Мабуть, не випадково окреслилася тенденція до

встановлення політичних взаємин між її керівниками. Так, у 1649 р. англійський уряд (не виключено, що сам Олівер Кромвель) звернувся із відозвою до українського гетьмана як союзника у боротьбі проти спільного ворога, а в 1656 р. О. Кромвель направив до Бранденбурга генерала Джефсона, котрий повинен був встановити зв'язок з Б. Хмельницьким з метою створення «великої антиримської, антигабсбурзької і антиконтрреформаційної коаліції». Не варто обходити мовчанкою того факту, що сучасники подій порівнювали Б. Хмельницького та О. Кромвеля як «двох найбільших бунтівників», державних діячів, котрі не поступалися один перед одним у честолюбстві, хоробрості та спритності⁴⁴.

Ф. Сисин слушно поставив питання про значення національного чинника в період найвищого розвитку революції (1648—1657 рр.), звернувши увагу на той факт, що, «на відміну від Португалії чи Каталонії, в Україні не існувало королівства або регіональних інституцій, які б традиційна еліта захищала як втілення «нації». На його думку, лише в 1655—1656 рр. Б. Хмельницький відкрито проголосив мету — об'єднати українські землі й повалити польське правління⁴⁵. Справді, до початку революції ні стара еліта, котра денационалізувалася й втратила роль виразника й захисника національних інтересів, ні нова, що формувалася, не спромоглися сформулювати програми створення незалежної Української держави. У цьому відношенні розвиток національної свідомості українців відставав від португальців чи нідерландців.

І все-таки не варто недооцінювати роль національних почуттів, національної самосвідомості у житті українців. Уже з кінця XVI ст. джерела фіксують висловлювання про «вітчизну», «рідну землю», на якій вони проживають. Як підкреслювали львівські ремісники у 1599 р., «ми не пройдисвіти, але на Руській, рідній землі на підставі унії (мається на увазі Люблінська унія 1569 р. — *Авт*) живемо спільно з поляками...»⁴⁶. Вже під час повстання 1637—1638 рр. козацька старшина висунула програму, в якій робилася спроба поєднати гасла боротьби за «віру християнську» і козацькі «золоті вільності» з гаслами боротьби за ліквідацію владарювання ляхів і панів на території «всієї України». В універсалі від 4 листопада 1637 р. до «козаків і черні» полковник К. Скидан титулював себе «опікуном всієї України»⁴⁷.

Протягом літа—осені 1648 р. боротьба мала яскраво виражений національно-визвольний характер (хоча у ній перепліталися прояви національних почуттів з проявами народної ксенофобії)⁴⁸, на що першими звернули увагу І. Франко та В. Липинський⁴⁹. Маємо визнання подільських повстанців (опришків), що вони добровільно, «з огидою ставлячись до рабства, не стерпівши польського панування, підняли зброю»⁵⁰. Один із захоплених до полону подільських козаків заявив ворогам, що вже тепер «державна від вас, ляхів, перейшла до нас, козаків»⁵¹. Хіба можна ігнорувати свідчення львівського адвоката Самійла Кушевича, що Б. Хмельницький та його соратники розглядали «Вкраїну, як свою Вітчизну»⁵²?

Як і в Нідерландах, загопи повстанців намагалися знищити все, що було пов'язане з іноземним пануванням. Наприклад, міщани Клевані, руйнуючи садиби польської шляхти, промовляли при цьому: «Нехай і пам'ятка лядська не буде»⁵³. Жителі подільського міста Віньківці зі словами: «Збиткувалися ляхи над нами живими, а ми тепер будемо [збиткуватися] над вашими кістями й дітьми» —, викинули зі склепів прах панів Заміховських⁵⁴. Подібних прикладів можна навести десятки. Національно-визвольний характер боротьби змушені були визнати й окремі представники політичної еліти Речі Посполитої. Так, литовський канцлер Альбрехт Станіслав Радзівіл у кінці липня 1648 р. звертав увагу сейму на необхідність дбати про збереження територіальної цілісності Речі Посполитої, пам'ятаючи приклади Голландії та Неаполітанського повстання. Цю думку активно підтримав канцлер Єжі Оссолінський⁵⁵. Анонімний автор «Дискурсу про сучасну війну козацьку чи хлопську» (осінь 1648 р.) відзначав, що «здавна народ руський мав віковичну ненависть проти ляхів чи поляків і в ній аж до цього часу перебуває... Такої розлученості проти нас, ляхів, і те-

пер зазнаємо». І при цьому застерігав урядові кола, що ця боротьба українців може привести до ситуації, коли вони «повністю виб'ються з підданства Корони Польської і собі створять нову козацьку Річ Посполиту чи Руське князівство»⁵⁶.

Величезний розмах національно-визвольної боротьби, безперечно, відіграв визначальну роль у процесі розвитку державної ідеї. На осінь 1648 р. Б. Хмельницький та його однодумці розробили програму, що передбачала надання автономії козацькій Україні (щонайменше в складі Брацлавського, Волинського, Київського, Подільського і Чернігівського воєводств) у складі Речі Посполитої (за зразком Литви), хоча, як промовляють окремі джерела, виношувалися якісь плани про відібрання «польських володінь до Вісли» та створення Руського князівства⁵⁷.

Протягом першої половини 1649 р. національна ідея наповнюється новим змістом. По-перше, в розмовах з польським посольством, очолюваним брацлавським воєводою А. Кисілем, у лютому 1649 р. Б. Хмельницький чітко засвідчив право українського народу на створення власної держави в етнічних межах його проживання. 23 лютого гетьман заявив: «Виб'ю з лядської неволі народ весь руський... Досить нам на Україні і Подолі і Волині; тепер досить достатку в землі і князстві своїм по Львов, Холм і Галич. А ставши на Віслі, скажу дальшим ляхам: сидіте, мовчіте, ляхи»⁵⁸.

По-друге, Б. Хмельницький висловив ідею незалежності утвореної держави від Польщі, розвиток якої дійшов логічної завершеності під час квітневих переговорів з московським посольством Г. Унковського. На його думку, висловлену 21 лютого, «лядська земля згине, а Русь ще в цьому році панувати буде»⁵⁹. Пізніше Г. Унковський довідався, що польських послів відправили з Переяслава, бо «гетьман і військо Запорізьке і вся Русь Київська під владою польського короля і панів бути не хочуть»⁶⁰. Сам гетьман повідомив йому, що «ми волею Бога цим від них стали вільними»⁶¹. Повністю поділяю думку визначного дослідника О. Оглоблина, що так було перекреслено «стару Ягеллонську ідею співіснування трьох народів — польського, литовського й руського (українського та білоруського) — в єдиній Речі Посполитій»⁶².

По-третє, Б. Хмельницький сформулював положення про соборність Української держави. Маємо свідчення одного з членів польського посольства В. Московського, що гетьман неодноразово наголошував про наміри «відірвати від ляхів усю Русь і Україну», визволити «з лядської неволі... народ всієї Русі» тощо⁶³.

По-четверте, весною 1649 р. він почав розглядати козацьку Україну як спадкоємницю Київської Русі.

Протягом цього часу відбувалися серйозні зміни і в самосвідомості українців: пришвидшується розвиток ідей Батьківщини, її єдності та незалежності, чуття спільності мети й ідентичності. Польський історик другої половини XVII ст. В. Коховський засвідчує, що в лютому 1649 р. під час згадуваних переговорів у Переяславі з посольством А. Кисіля полковник Ф. Дзеджалій заявив: «Майте для себе Польщу, а Україна нам, козакам, належить»⁶⁴. Український посол С. Мужилівський, розмовляючи у Москві з російськими сановниками, підкреслив: нині Україна «стала вже їх, козацька земля, а не польська і не литовська», і козаки «будуть далі наступати в польські землі і для визволення християнської віри будуть з неприятелями своїми поляками боротися всією силою, щоб їм всі ті місця, де живуть люди православної християнської віри, від поляків визволити, щоб люди православної віри були вільні, а полякам щоб до цих міст не було діла»⁶⁵.

За визнанням польських посланців, котрі в травні 1649 р. побували в козацькій Україні, у цих «краях і церквах немає короля і не чути про іншу владу, окрім гетьмана з Військом Запорозьким» і «хлопство всієї України» покладає надії на Б. Хмельницького, що він «їх з підданства Речі Посполитої зможе звільнити»⁶⁶. Як повідомив керівник українського посольства до Криму Федина польським гінцям, «швидше спочатку язик назад повернеться, ніж ляхи будуть панувати над нами»⁶⁷. Отже, можемо стверджувати, що саме в першій половині 1649 р, а не в 1655—1656 рр., було сформульовано

мету національно-визвольної боротьби, що засвідчило появу якісно нового етапу в розвитку політичної культури українців. Відомий дослідник Нідерландської революції російський вчений О. Чистозвонов дійшов висновку, що хоча процес складання нідерландської нації ще був далекий від свого завершення, національна самосвідомість вже утверджувалася в ній і іспанський деспотизм сприймався як форма національного пригноблення⁶⁸. Певний, що аналіз джерел дозволяє недвозначно стверджувати: вже в перші роки революції українці також добре усвідомлювали, хто виступає їхнім національним пригноблювачем і чого вони хочуть добитися, ведучи боротьбу.

Інше питання, що в наступні роки логіка розвитку революції, відмінність політичних позицій її керівників вносили корективи у зміст національної державної ідеї (до речі, англійський вчений Ентоні Д. Сміт звернув увагу на складність процесу становлення в нідерландців чуття спільної мети та ідентичності)⁶⁹. Відомо, що старшинське угруповання нового гетьмана Івана Виговського, погодившись на входження козацької України (як суб'єкта федерації) до Речі Посполитої, домогалася включення до її складу майже всіх етнічних земель України (Белзького, Брацлавського, Волинського, Київського, Подільського, Руського і Чернігівського воєводств, Пінського і Мстиславського повітів Литовського князівства)⁷⁰.

В ході подальшого розвитку революції українці продовжували рішуче боротися проти як відновлення польського панування, так і встановлення московського. Як повідомляв обозний коронний Анджей Потоцький королю восени 1659 р., українська старшина вважала за найдоцільніше «не перебувати ні під в. кор. м., а ні під царем; сподіваються вони цього досягнути, обманюючи і лякаючи в. кор. м. царем, а царя в. кор. м.»⁷¹. У 1662 р. наказний гетьман Лівобережної України Яким Сомко виношував наміри звільнитися від московської залежності («з холопства визволитися і жити за своїми звичаями»)⁷². В кінці листопада 1666 р. один з польських шляхтичів писав з Бара: «Все Військо Запорізьке і не менше хлопство Подністровське шукали різних способів, аби могли позбутися польського панування»⁷³.

Джерела свідчать, що в другій половині 60-х — першій половині 70-х рр. гетьман П. Дорошенко докладав максимуму зусиль для того, щоб добитися створення під протекцією Порти удільної Української держави в кордонах від р. Вісли й міст Перемишля й Самбора на Заході і до Севська й Путивля на Сході («куди лише заходять імена та церкви Руські»)⁷⁴. Київський митрополит Й. Тукальський під час проведення одного з диспутів у 1669 р. наголосив, що ми, українці, «можемо бути вільними»⁷⁵. В середині квітня наступного року польський підканцлер А. Ольшевський у листі до люблінського воєводи підкреслював наміри П. Дорошенка «вчинити народ Руський удільним і незалежним краєм»⁷⁶. І ця ідея виборення національної незалежності продовжувала жити в серцях українських патріотів й, незважаючи на несприятливі геополітичні обставини, окремими гетьманами в останній чверті XVII — на початку XVIII ст. робилися спроби її реалізації⁷⁷.

Навіть поверхове зіставлення розвитку Української і Нідерландської революцій (в національно-визвольному аспекті) дозволяє помітити ряд спільних рис. Так, по-перше, впадає у вічі довготривалість боротьби за незалежність, нерівномірність її розвитку, імпульсивність, чергування спадів і піднесення. Так, у Нідерландах масові революційні виступи мали місце у 1566, 1572, 1578—1583 рр., і в підсумку в 1609 р. революція перемогла. Визначення ж хронологічних меж Української революції залишається відкритим питанням, що вимагає спеціального вивчення. В 1992 р. автор цієї статті разом з В. Смолієм висловили міркування, що події Визвольної війни тривали до осені 1676 р. (часу падіння гетьманування П. Дорошенка)⁷⁸. Подальше вивчення джерел підтверджує наукову правомірність існування запропонованої хронології. Можна навести десятки свідчень сучасників подій 60-х — першої половини 70-х рр., котрі промовляють, що вони вбачали в них продовження визвольної боротьби, яка спалахнула у 1648 р. Цікаве у цьому відношенні нагадування «городових козаків» запо-

рожцям у листі від 22 лютого 1671 р., що кожен старий козак добре пам'ятає, як поляки «важким ярмом підданства обклали наш народ український; а якщо перед війною було добре, то не потрібно було ніколи Війську Запорозькому з ними воювати. Тепер же двадцять і кілька літ воюємо, у багатьох битвах багато крові пролили і голів своїх поклали. Як це вам не соромно було пристати до тих недосконалих вільностей, які перед війною шиї наші гризли, спонукали до цієї війни»⁷⁹. Найвищою розмаху боротьба набирала у 1648—1649, 1651—1655, 1664—1668, 1671—1674 рр. На відміну від Нідерландів, революція в Україні завершилася поразкою.

По-друге, звертають увагу на себе складність і суперечливість боротьби під час обох революцій. О. Чистозвонов відзначав, що непросто переплетення соціально-економічних, політичних і релігійно-ідеологічних протиріч у Нідерландах нерідко ставило трудящих по різні боки барикад⁸⁰. Подібна ситуація неодноразово складалася в Україні, особливо в кінці 50—70-х рр., коли селяни, міщани й козаки часто воювали проти української армії разом з польськими, московськими, кримськими чи турецькими військами.

По-третє, мало місце переплетення національно-визвольної боротьби з соціальною, правда, оскільки Нідерландська революція була «революцією переважно міською», то селянський рух не набрав загальнонаціонального характеру»⁸¹. В ході Української революції соціальна боротьба селянства переросла в могутню Селянську війну (1648—1652 рр.).

По-четверте, в обох країнах боротьба точилася у різноманітних формах — від найпасивніших до найактивніших, включаючи воєнні дії, політичну й дипломатичну боротьбу. На жаль, і в Нідерландах, і особливо в Україні протиборствующі сторони часто проявляли нетерпимість, терор, жорстокість тощо. За нашими приблизними підрахунками, на кінець революції Правобережна Україна втратила щонайменше 80—90 % населення.

По-п'яте, Українська і Нідерландська держави утворилися не в межах усіх етнічних територій, а лише в окремих їхніх частинах, внаслідок чого кордони проходили не за національно-мовними, а за географічними рубежами. Думається, що далеко не випадково виглядає подібність соціально-економічних регіонів, що послужили ядром утворених держав. Так, у Нідерландах вона виникла і відстояла незалежність у північних провінціях: Голландії, Фрісландії, Дренті й інших, де зберігався значний прошарок вільних селян, котрі не знали феодальної залежності, буржуазний розвиток мав надійнішу основу, а селянсько-плебейський рух виступав організованіше⁸². На терені України держава оформилася у південному і південно-східному регіонах, де також більшість селян залишалася незакріпаченою й зосереджувався козацький стан, котрий виступав організатором і керівником революції. Тому уряди обох держав докладали багато зусиль, щоб домогтися включення до їх складу решти територій, проте безуспішно. Мало цього, на відміну від Нідерландської держави, в Українській внаслідок загострення соціально-політичної боротьби й втручання сусідніх країн у 1663 р. стався розкол на Лівобережне й Правобережне гетьманства, який так і не вдалося подолати.

По-шосте, відсутність єдності серед політичної еліти негативно позначалася на ході визвольної боротьби. І якщо в Нідерландській державі все ж вдалося уникнути громадянської війни, то в Українській прорахунки еліти в оцінках соціально-політичної обстановки, різні (часто протилежні) зовнішньополітичні орієнтації її упрямовань спровокували громадянські війни у 1658—1665 та 1668—1669 рр. з усіма їхніми трагічними наслідками для українського суспільства.

По-сьоме, в історії обох революцій надзвичайно важливу роль (далеко не завжди позитивну) відігравав геополітичний фактор. Причому якщо ворогом незалежності Нідерландів була лише Іспанія, то проти виборення Україною суверенітету, окрім Речі Посполитої, виступали також Кримське ханство, Московія та Османська імперія. За таких обставин козацькій Україні не вдалося досягти незалежності. Поділяю думку Я. Дашкевича, що її трагедія полягала в тому, що «як соборна держава вона могла виникнути й зміцніти лише під протекторатом одного з прихильників-сусідів»⁸³.

Відомо, що релігійний фактор відіграв важливу роль у розвитку Німецької, Нідерландської та Англійської революцій. Нідерландський історик З. В. Снеллер писав: «Нідерландська війна за незалежність, що б про це не говорили, була в той же час і релігійною війною»⁸⁴. Важко переоцінити його значення і в Українській революції. З самого початку гасло захисту української православної церкви висувається на одне з чільних місць у політичній програмі повстанців. Незважаючи на те, що верхівка православного духовенства, очолювана київським митрополитом С. Косовим, прагнула залишитися осторонь визвольної боротьби й зберегти лояльність до Варшави (окремі з них виношували ідею «універсальної унії» з Ватиканом)⁸⁵, на місцях чимало священиків взяли у 1648 р. найактивнішу участь у боротьбі й стали полковниками (І. Грабовський, Коритко, Василь, М. Чевага, Яремко, Якуш й ін.)⁸⁶. Не випадково Б. Хмельницький восени 1650 р. в листі до шляхти Волинського воєводства підкреслював: «Миля наша батьківська земля, але природжена віра мусить бути миліша, за неї ми завжди умирали охоче»⁸⁷.

Саме православна віра стала ідеологічним знаменом національно-патріотичних сил у їхній боротьбі за незалежність, в той час як католицизм перетворився в ідеологічне знамено феодальної реакції та польської експансії. Подібну негативну роль, до речі, відігравав католицизм під час революцій у Німеччині, Англії та Нідерландах⁸⁸. Інше питання, що з часом московський уряд намагався підпорядкувати українську православну церкву своїм політичним інтересам, перетворити її в знаряддя колонізаторської політики щодо Української держави. Тому вважаю глибоко прогресивними заходи П. Дорошенка та Й. Тукальського, спрямовані на створення окремого Українського патріархату, в якому вони справедливо вбачали важливий політичний фактор утвердження самостійності козацької України⁸⁹.

Як це не парадоксально звучить на перший погляд, все ж є підстави висловити думку, що незважаючи на жорстоку боротьбу, в ході революції вперше в історії України в політичній та ідеологічній сферах започатковується практика утвердження гуманістичних ідеалів нової цивілізації. Так, по-перше, ні Б. Хмельницький, ні його наступники не виступали релігійними фанатиками і не вдавалися до розпалювання фанатизму у народних мас. Хіба не заслуговує на увагу той факт, що послідовно й рішуче відстоюючи православ'я, Б. Хмельницький визнавав також право на існування не лише католицизму, але, за свідченням деяких джерел, й уніатства (в розмові з С. Косовим у листопаді 1649 р. він заявив: «Більше ж ми не хочемо бути тяжкими для уніатів. Хай вони вірують, як хотять...»)⁹⁰, вважаючи, що «є один Бог і одна християнська віра»⁹¹. Принципово важливе висловлене ним положення, що «непристойна й тяжка справа, коли хто приневолює неохочих до своєї віри» (в іншій інтерпретації воно звучить так: «А з їх м. панів, хто хоче і як хоче, хай вірять: ми не чужого, а свого вимагаємо»)⁹², якого дотримувався до кінця свого життя. Так, в універсалі про підтвердження прав населення Пінського повіту від 8 липня 1657 р. підкреслював: «А щодо обрядів римської віри, з якою вони приєднуються до нас, то ми всі, Військо Запорізьке і наші нащадки, не перешкоджатимемо їм і не примушуватимемо жодного з них силою до православної, грецької віри»⁹³.

По-друге, очолюючи боротьбу народу проти іноземних поневолювачів, керівники Української революції були позбавлені почуття національної винятковості і нетерпимості до інших націй, представники яких проживали в Україні. Боротьба проти поляків і євреїв велася не тому, що вони були поляками чи євреями, а тому, що виступали безпосередніми поневолювачами й визискувачами українців. У такій же мірі вістря боротьби спрямовувалося проти українців-ренегатів і українців-визискувачів, а пізніше — росіян, котрі прагнули утвердити російське панування в Україні.

Повернемося до політичної діяльності Б. Хмельницького. Джерела свідчать, що дізнавшись про вчинені наказним гетьманом М. Кривоносом погроми в ряді міст (червень-липень 1648 р.), він заборонив йому вдаватися до них, а також страчувати захоплених ним до полону шляхтичів і по-

ляків. У листі до польських комісарів від 19 серпня гетьман повідомляв: «Ми не дозволяємо йому ніякого свавілля чинити, міста палити й руйнувати™ жоден з панів поляків, хто потрапив до наших гетьманських рук, не замордований, і всі живі, як старі, так і молоді...»⁹⁴ Звертаючись 19 лютого 1649 р. до литовського гетьмана Я. Радзівілла з вимогою припинити репресії проти повстанців, підкреслював: «Карати і на палі садовити і нам було кого, бо ми мали в руках до чотирьох тисяч сенаторів і шляхти. Однак, знаючи, що за винних на невинних не можна помотатися, я наказав випустити живими близько 5000 чоловік, і ні один з тих, що потрапили до наших рук, не був страчений»⁹⁵. Весною 1651 р. гетьман послав універсал до польських селян, обіцяючи у разі перемоги звільнити їх «від повинностей і робіт», перевести на виплату чиншу. Наступного року видав універсал «До козаків, поспільства і поляків, співчуваючих русинам»⁹⁶. Джерела спростовують поширену, особливо в польській історіографії, думку, наче після Батозької битви (червень 1652 р.) гетьман розпорядився стратити усіх полонених поляків⁹⁷. Його толерантність у національно-релігійному питанні допомогла заручитися у визвольній боротьбі підтримкою частини польських шляхтичів, міщан і селян. Окремі з них потрапили до козацького реєстру 1649 р. (не випадково до змісту Зборівського договору було внесено пункт про захист інтересів шляхтичів-католиків, котрі перебували в складі українського війська)⁹⁸.

Відомі жорстокі розправи повстанців з євреями в 1648 р. (як і з іншими ворогами), які, однак, були породжені не українським антисемітизмом чи юдофобством, як це часто стверджується в єврейській історіографії, а їх роллю в соціальному й національно-релігійному гнобленні українського народу. Як справедливо зауважував І. Лисяк-Рудницький, єврейські орендарі виступали «основними знаряддями польської системи латифундій, яку так ненавиділи українські козаки та селяни»⁹⁹. В цьому відношенні цінним є визнання єврейського хроніста з м. Ізяслава Н. Ганновера (свідка подій перших років революції): українці «були принижені до такої міри, що всі народи, і навіть цей народ найбільшій з-поміж інших (єврейський. — Авт.), над ними панували» і євреї «на Русі були панами і володарями руських містечок (із-за чого також взялося нещастя, яке впало на жидів)»¹⁰⁰. А коли спалахнула революція, більшість євреїв виступила в підтримку польського колоніального режиму і разом з польською українською шляхтою, жовнірами польських підрозділів влітку—восени 1648 р. взяла участь у боях проти повстанців у Тульчині, Полонному, Барі, Острозі, Замосжі, Комарному¹⁰¹. З іншого боку, як засвідчують джерела, частина євреїв виступила під час революції на боці українців, деякі з них потрапили навіть до козацького реєстру. Залишаючись на терені козацької України, не всі вони приймали православну віру, а продовжували сповідувати свою¹⁰².

В цілому внаслідок виваженої політики Б. Хмельницького не відбулося серйозних конфліктів на етнічній та конфесійній основі з представниками інших народів, які проживали в Україні. Немало з них брало участь у революції на стороні українців. У полки і сотні Війська Запорозького, як свідчить реєстр 1649 р., входили росіяни, молдавани, литовці, білоруси, татари, вірмени, грузини, серби, турки, чехи, німці й інші¹⁰³.

По-третє, з'ясовуючи суспільно-політичні погляди Б. Хмельницького, Ф. Шевченко звернув увагу на той факт, що він, віддаючи належне традиційному для середньовічної цивілізації положенню про те, що події і вчинки людей визначені «Божим провидінням» («Все на світі, — писав гетьман в одному з листів, — і добре, і лихе діється з волі Божої»), в ряді випадків, однак, вважав відповідальними за те, що відбувалося, самих людей¹⁰⁴. В цьому відношенні характерним є зроблене ним зауваження у листі до турецького султана від 28 листопада 1648 р.: «Неможливо всебічно і ґрунтовно визначити людські вчинки, не враховуючи їх закономірностей та одвічної волі неба. Справедливість цього світу так розмірена, що в одних відбирає, а другим дає владу і мудрість. Кривда ж, гніт і неволя виклика-

ють сувору помсту з боку справедливості, щоб Божі настанови проявлялися у всьому на очах живих людей, задовольняючи обидві сторони, — як багатого, так і бідного»¹⁰⁵.

Великий інтерес викликає порівняння розвитку соціальної боротьби в Українській революції з соціальною боротьбою під час інших європейських революцій. На відміну від Нідерландів, де, як уже нами відзначалося, селянський рух не набрав загальнонаціонального характеру (хоча в Голландії і Фрісландії в 1572 р. діяли загони по 5 тис. осіб, а в 1578—1579 рр. у Фландрії — по 10—12 тис. осіб)¹⁰⁶, в Україні влітку 1648 р. він вилився у Селянську війну, що тривала до літа 1652 р. Вже восени 1648 р. вона охопила всі етнічноукраїнські землі. Її масштаби справді були грандіозними і не мали собі рівних у Європі протягом XVI—XVII ст. (навіть Велика селянська війна в Німеччині 1524—1526 рр., що охопила майже всю територію країни і в якій взяло участь близько 200 тис. осіб¹⁰⁷, помітно поступалася Українській в кількості учасників, організованості, інтенсивності, силі завданого удару по існуючій соціально-економічній структурі суспільства тощо).

Вивчення змісту й мети боротьби українських селян і феодально залежних мешканців міст і містечок дає підстави стверджувати, що вона за своєю суттю нічим не відрізнялася від боротьби селян під час європейських революцій XVI—XVIII ст. Незважаючи на виразно окреслені в ряді випадків її розбійницький аспект (особливо в опришківському русі на території Подільського і Брацлавського воєводств протягом всього періоду революції); жорстокість, що часто досягала крайніх меж (зумовлена, як і в народних рухах інших країн, ненавистю до існуючого режиму, міметизмом, озлобленістю, викликаною постійним соціальним, національно-релігійним і особистим приниженням, втратою почуття безпеки, проявом зовні інстинктів, які в повсякденному житті придушувалися церквою та світською владою)¹⁰⁸, основний її зміст полягав у ліквідації всіх різновидностей особистої залежності й існуючих форм експлуатації, у виборенні особистої свободи і вільної (фермерського типу) власності на землю. Це означало не що інше, як «створення таких умов, за яких безпосередній виробник стане власником всього продукту своєї праці»¹⁰⁹.

Впадає у вічі вражаюча подібність вимог українських селян з вимогами селян не лише під час Німецької чи Англійської революцій, а й значно пізнішою в часі Французької кінця XVIII ст. Так, німецькі селяни відмовлялися від платежів і робіт, заявляючи, що не дозволять себе пригнічувати, як це мало місце до цього часу. Нападаючи на помістя й замки, вони стверджували, що «не будуть виконувати жодних доручень» і «взагалі не хочуть більше мати панів». Причому в охоплених повстанням районах селяни створювали зародки державної влади¹¹⁰. Під час Англійської революції вони вимагали повернення до старого маноріального звичаю, до низьких рент, до фіксації і полегшення фاینів (платежів за допуск до держань), ліквідації станового верховенства і привілеїв дворянства й духовенства. Прагнули також повернення обгороджених земель, а в обцинне користування — лісів, парків, місць для мисливства й рибної ловлі. В селах точилися розмови про те, що «джентрі... довго були нашими господарями, а тепер ми маємо нагоду самим стати господарями» (Оксфордшир, 1642 р.); «уже в цьому році ми не побачимо в Англії жодного дворянина» (Норземптоншир, 1643 р.)¹¹¹. В роки Французької революції селяни заявляли, що «вони хочуть повної відмови від десятини і феодальних зобов'язань», щоб «не було більше ні сеньйорів, ні володільців десятини». Один з керівників селян в області Бурбонне (1790 р.) говорив: «Ми тепер господарі», бо «вже прогна-ли частину дворян до чужих країн»¹¹².

Цього ж добивалися українські селяни. Вже в кінці травня 1648 р. брацлавський воєвода А. Кисіль звернув увагу на той факт, що повстанці «піддають вогню й мечу один лише шляхетський стан»¹¹³. Трохи пізніше він констатував: «По самий Буг жодного шляхтича немає: або втік, або впад трупом»¹¹⁴. Вони відмовлялися виконувати повинності, виплачувати податки

й сподівалися, що тепер пани «над ними не будуть панувати» і в майбутньому «вже то панів не буде». Специфіка селянського руху в Україні полягала в тому, що селяни масово покозачувалися й запроваджували на місцях «козацький присуд» і «козацькі порядки», тобто створювали власні органи управління (подібне явище мало місце під час Селянських війн в Німеччині, Росії та Китаї), які лягли в основу владних структур національної держави. До кінця 1648 р. абсолютна більшість селян і міщан вибороли особисту свободу, право власності на землю й сільськогосподарські угіддя, право вступу до козацького стану. Було знищено велике й середнє феодальне землеволодіння, фільварково-панщинну систему господарства, кріпацтво й доменіальний суд; у соціальній структурі Української держави, що формувалася, вперше в європейській історії не знайшлося місця для панівного в середньовічному суспільстві стану.

Ліквідувавши феодальну форму власності на землю й феодальні повинності, селяни в наступні роки зі зброєю в руках рішуче захищали свої завоювання, що відкривали шлях до розвитку їхніх господарств козацьким (фермерським) шляхом. 21 січня 1649 р. А. Кисіль повідомляв братові: «Весь плебс ще до цього часу перебуває озброєним в козацькому титулі й підлягає не своїм панам, котрим до дому не має як їхати, а самому Хмельницькому»¹¹⁵. В кінці лютого цього ж року польські комісари писали до Варшави, що «нікому не вільно (повернутися) до своїх маєтків, а ми, котрі їх тут маємо, дивимося на них лише здалека»¹¹⁶. Казимирський райця (в околицях Кракова) М. Голінський занотував новину, що надійшла з козацької України: «Хлопи не хочуть бути підданими панів, а [прагнуть] бути собі вільними»¹¹⁷. Весною брацлавський воєвода підкреслював, що «тут, від Дніпра до Стиру, все повністю покозачилося»¹¹⁸. Повсталі селяни і міщани вимагали: «Ми стоїмо на тому, щоб жодного шляхтича не було», і заявляли про намір «витяти всю шляхту»¹¹⁹.

Восени 1649 р. покозачені селяни, всупереч укладеному у серпні договору з Польщею, продовжували відмовлятися впускати панів до маєтків і вперто стояли на тому, що хочуть «бути собі вільними» і не мати «над собою дідичних панів»¹²⁰. Весною наступного року один з магнатів підкреслював той факт, що «не думають нам хлопи біля Бара, а тим паче за Баром і в Подністров'ї жодних маєткових повинностей виконувати і панів своїх слухати чи у послушенстві у панів залишатися»¹²¹. Навіть після поразки українського війська влітку 1651 р. під Берестечком вони заявляли шляхті: «Краще загинути, ніж панам віддавати звикле послушенство. Якщо Хміль програв, ми можемо виграти...»¹²². Після укладення у вересні 1651 р. Білоцерківського договору з Польщею непокірні селяни Лівобережжя, за даними окремих джерел, звернулися з листом до Б. Хмельницького, в якому підкреслювали: «Будемо воювати, а працювати до панів не підемо»¹²³.

Врешті-решт український уряд після розгрому польського війська під Батогом (червень 1652 р.) пішов на визнання головних завоювань селянства, що ознаменувало успішне завершення Селянської війни на терені Української держави (поразка революції у Західному регіоні призвела до реставрації й консервації тут дореволюційної аграрної структури, як це мало місце на півдні Нідерландів)¹²⁴, чого не можна сказати про Селянські війни в Німеччині та Росії. Навіть у роки Англійської революції було збережено держання-копігольд (60 % селян були держателями-копігольдерами) і всі зв'язані з ним селянські повинності і права лордів-манорів; вціліла також десятина. Лише в часи Французької революції відповідно до законів від 17 липня 1793 р. та 18 травня 1794 р. знищувалася «всяка повинність чи рента, запрямована™ найменшою ознакою феодалізму», і селянин став вільною рівноправною особою, вільним власником своєї землі¹²⁵. Хоча в правовому відношенні в Україні уряд подібних указів не видавав, фактично український селянин добився в 1652 р. приблизно такого ж становища, як у Франції, тільки майже на півтора століття раніше.

Незважаючи на зусилля окремих упруповань державної еліти й панівного стану відновити феодальне землеволодіння й перетворити селян у підданих, до середини 70-х рр. XVII ст. їм не вдалося досягти помітних успіхів у цьому. До літа 1657 р. Б. Хмельницький не вважав за можливе провести розмежування між козаками й покозаченими селянами й не поспішав роздавати маєтки шляхті й старшині. Український посол у Москві полковник Павло Тетеря повідомив російським сановникам, що «у війську Запорозькому володіти їм нічим не можна»¹²⁶. Відомі великі виступи селян і міщан на захист своїх здобутих завоювань у кінці 1657—1658, 1664—1666 рр. Не без підстав анонімний автор на початку 1664 р. зауважував, що «вільні люди не могли терпіти» зловживань з боку панів, тому і спалахували повстання¹²⁷. Шляхтич М. Калушовський влітку 1665 р. в листі до М. Двірського, описуючи ситуацію в козацькій Україні, звертав його увагу на неможливість появи там представників шляхетського стану чи католицького духовенства: «І не думай мешкати в Україні, хіба щоб у день і ніч стояв кінь осідланий і то, щоб був дуже прудким, не загнзуданим і вправним, а спати в іншій хаті і не на тому місці, де собі постелиш». При цьому підкреслював міцність традицій опришківського руху (до речі, однотипного з рухом «лісових гьозів» у Нідерландах)¹²⁸ на терені Поділля, де «хоч би сзуїтів посіяли, то вродяться опришки»¹²⁹.

З приходом до влади П. Дорошенка (серпень 1665 р.) у Правобережному гетьманстві почав проводитися курс на недопущення шляхти до маєтків й утвердження козацького типу господарства. В березні 1670 р. польський уряд доручив посольству з'ясувати під час переговорів з українцями, чому «згідно тих Підгаєцьких пактів (осінь 1667 р. — Авт.) старост і панів дідичних до маєтків не впускали»¹³⁰. Король Михайло Вишневецький зазначав: П. Дорошенко «не хоче, щоб пани свої власні посесії, дідичні маєтності свої в Україні відібрали і тримали...»¹³¹. З цього приводу анонімний автор трактату «Думка певної особи», котрий належав до польської політичної еліти, писав: «Поборів, подимних і такого роду податків і не згаду! А якщо й випаде податок який за універсалом гетьманським чи полковницьким раз на рік, щонайбільш — два [податки] на тих, котрі не ходять на війну... А жодного іншого тягару на люд посполитий ніколи не буває, а особливо на козаків, кожен є вільним вояком»¹³².

Ще одне спостереження; Аналіз політичного розвитку України та Англії під час революцій дозволяє виявити спільну тенденцію — зміцнення особистої влади їх вождів (відповідно Б. Хмельницького та О. Кромвеля) й еволюцію республіканської форми правління в монархічну (в Україні в 1657 р. запроваджено спадкове гетьманство, а в Англії у 1653 р. — протекторат Кромвеля). Курс Б. Хмельницького на утвердження монархії у формі спадкового гетьманства визначався розумінням історичної перспективи розвитку національної держави; його реалізація сприяла б консолідації еліти й суспільства навколо державної ідеї, розвитку національної свідомості, запобіганню міжособній боротьбі за булаву¹³³.

Не випадково після його смерті всі більш-менш визначні гетьмани рано чи пізно приходили до висновку про необхідність зміцнення гетьманської влади, надання їй рис самодержавності, запровадження принципу її спадковості. Наприклад, якщо І. Виговський у жовтні 1657 р. під час виборів його гетьманом на Корсунській раді запевняв старшину, що «без вашої військової ради жодних справ не буду робити», то відсилаючи посольство на Варшавський сейм весною 1659 р., доручив йому добиватися, щоб після його смерті «без жодних виборів» брат Данило «успадкував Велике Гетьманство і Київське воєводство»¹³⁴. Навіть П. Дорошенко, котрого відомий історик Д. Дорошенко назвав «найбільш конституційним гетьманом, який додержувався старих козацьких традицій»¹³⁵, за даними джерел, не лише прагнув «вічного гетьманства» й передачі влади після смерті «синові й онукові його неодмінно», а й виношував плани «стати удільним князем», «володарем всієї України», домогтися «незалежної ні від кого монархічної

влади»¹³⁶. Все ж, на відміну від Англії, в якій у 1660 р. відбулася реставрація монархічної форми правління, в Українській державі збереглася республіка.

Отже, викладений матеріал дозволяє, на мій погляд, висловити міркування, що Українська революція 1648—1676 рр., попри свої відмінності, типологічно належить до одного ряду з європейськими революціями XVI—XVII ст. Вона становила важливу складову ланку процесу зародження й утвердження на континенті нових суспільних відносин, нової цивілізації. На відміну від Англійської і Нідерландської революцій, що завершилися перемогою, Українська зазнала поразки (як, до речі, і Німецька). І все ж її історичне значення для українського народу величезне.

По-перше, вона привела до створення національної держави, частина якої на терені Лівобережної України (Гетьманщина) на правах автономії проіснувала в складі Російської імперії до початку 80-х рр. XVIII ст. У Правобережній Україні до початку XVIII ст. національно-патріотичні сили прагнули відновити державну структуру з власною територією й кордонами по Случу і Дністру й возз'єднатися з Лівобережною Гетьманщиною в єдиний державно-політичний організм¹³⁷.

По-друге, в час її розвитку формується українська державна ідея, що стала для наступних поколінь українців знаменом у боротьбі за національну незалежність.

По-третє, вона відіграла роль могутнього імпульсу для розвитку української нації, її політичної самосвідомості; зумовила закріплення назви «Україна» спочатку за витвореною державою, а згодом поширилася на всю територію проживання українського етносу.

По-четверте, протягом багатьох десятиріч після її завершення селянство продовжувало користуватися наслідками соціально-економічних завоювань, чинячи спротив процесові закріпачення.

По-п'яте, народні маси отримали безцінний досвід боротьби (у її найрізноманітніших формах) проти як національно-релігійного гноблення, так і соціальної нерівноправності й економічного визиску.

По-шосте, революційні події сприяли розвитку усної народної творчості, історичної науки (у формі літописання), художньої літератури тощо.

В зовнішньополітичному аспекті Українська революція викликала серйозну зміну співвідношення сил у Східній, Південно-Східній і Центральній Європі (яка, на жаль, також виявилася несприятливою для України). Вона різко послабила позиції Речі Посполитої та Криму й привела до зміцнення ролі Російської імперії, Швеції й Бранденбургу (у 1657 р. Польща відмовилася від ленних прав на Східну Прусію). Було зірвано плани Ватикану про укладення «універсальної унії». Революція вплинула на загострення соціальної боротьби в Польщі, Московії, Молдавії; національно-визвольної і соціальної боротьби — в Білорусі, Валахії, Болгарії, Сербії й Греції. Не випадково вона викликала в Європі широкий резонанс і систематично висвітлювалася на сторінках брошур, «летючих листків», наукових праць і шпальтах французьких газет «Газетт де Франс» і «Еспйон де Кур де Пренс Кретьєн», англійських «Меркюр Англе» і «Модеріт Інтелідженсер», німецької «Франкфуртер Пост-Цайтунг» та ін.¹³⁸

¹ Див.: Наливайко Д. Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках). — К., 1992. — С. 186—187; С мол і й В., С т е п а н к о в В. Людина і епоха. 400-річчю Богдана Хмельницького присвячується // Вісник Національної академії наук України. — 1995. — № 9/10. — С. 67, 70—72.

² Цит.: К о п и л е н к о О. Л. «Українська ідея» М. Грушевського: історія і сучасність. — К., 1991. — С. 96.

³ Б а р а н о в и ч А. И. Украина накануне Освободительной войны середины XVII в. (социально-экономические предпосылки войны). — М., 1959. — С. 133; К і с ь Я. П. З історії торговельних зв'язків України у XVI — першій половині XVII ст. // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. — К., 1982. — Вип. 8. — С. 82; К о м п а н О. С. До питання про заселення України в XVII ст. // Укр. іст. журн. — 1960. — № 1. — С. 69—78.

- ⁴ Д а ш к е в и ч Я. Перегук віків: три погляди на минуле і сучасне України // Україна.-Наука і культура. — К, 1993. — Вип. 26/27. — С. 56—58.
- ⁵ К р и ж а н і в с ь к и й О. П., П л о х і й С. М. Історія церкви та релігійної думки в Україні. Кінець XVI — середина XIX століття. — К, 1994. — Кн. 3. — С. 18—56; Причини і наслідки Берестейської унії // Пам'ятки України. — 1992. — № 2/3. — С. 7—13, 110—112; Т и м о ш е н к о Л. В. Артикули Берестейської унії 1596 р. // Укр. іст. журн. — 1996. — № 2. — С. 15—26.
- ⁶ К і с ь Я. П. Участь міст західноукраїнських земель у Визвольній війні українського народу (1648—1654 рр.) // Питання історії СРСР. — Львів, 1958. — Вип. 7. — С. 97; К о м п а н О. С. Міста України в другій половині XVII ст. — К., 1963. — С. 97—103.
- ⁷ Цит.: І с а с в и ч Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVII ст. — К., 1966. — С. 102.
- ⁸ Цит.: К р и п ' я к е в и ч І. П. До питання про національну самосвідомість українського народу в кінці XVI — на початку XVII ст. // Укр. іст. журн. — 1966. — № 2. — С. 82.
- ⁹ Цит.: Н о г н о в а Е. Stosunki ekonomiczno-społeczne w miastach ziemi Halickiej w latach 1590—1648. — Opole, 1963. — S. 270.
- ¹⁰ Ч е к а н ц е в а З. А., О новом подходе к истории народных движений: Франция XVI—XVIII вв. // Новая и новейшая история. — 1993. — № 4. — С. 82.
- ¹¹ Цит.: Р у б ч а к М. Від периферії до центру: розвиток української національної самосвідомості у Львові XVI століття // Філософська і соціологічна думка. — 1993. — № 1. — С. 98.
- ¹² Там же. — С. 110.
- ¹³ Р у т е н б у р г В. И. Ранние буржуазные революции: (К вопросу о начале капиталистической эры в Западной Европе) // Вопросы истории. — 1984. — № 3. — С. 72—73, 76; Ч и с т о з в о н о в А. Н. Нидерландская буржуазная революция XVI века. — М., 1958. — С. 78; Его же. Четыреста лет Нидерландской буржуазной революции // Вопросы истории. — 1967. — № 2. — С. 101—102; К р и п ' я к е в и ч І. П. Богдан Хмельницький. — Львів, 1990. — Вид 2-е, випр. і доп. — С. 26.
- ¹⁴ Б а р а н о в и ч А.И. Указ. соч. — С. 138—140; Г о л о б у ц ь к и й В. Запорозьке козацтво. — К., 1994. — С. 195; К р и п ' я к е в и ч І. П. Богдан Хмельницький. — С. 26; М и х а й л и н а П. В. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569—1654 рр.). — К., 1975. — С. 14—16.
- ¹⁵ К р и п ' я к е в и ч І. П. Богдан Хмельницький. — С. 26.
- ¹⁶ К і с ь Я. П. Участь міст. — С. 100—101.
- ¹⁷ М и х а й л и н а П. В. Назв. пр. — С. 19; Т о л с т о в Р. Д. Розвиток ремесла і виникнення мануфактури на Україні (XVI—XVII ст.) // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. — К., 1983. — Вип. 17. — С. 69.
- ¹⁸ Г о л о б у ц ь к и й В. Запорозьке козацтво. — С. 194—201; Й о г о ж. Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період. — К, 1970. — С. 81, 91—96; К о м п а н О. С. Міста України. — С. 233—285; М и х а й л и н а П. В. Назв. пр. — С. 21—26; П о н о м а р ь о в О. М. Про початок мануфактурного періоду на Україні // Укр. іст. журн. — 1970. — № 3. — С. 29—35; С т р и ш и н е ц Н. М. Промисленность Украины XVI — первой половины XVII веков: Автореф. дис. _ канд. ист. наук. — Ярославль, 1980. — С. 1, 14—23.
- ¹⁹ Английская буржуазная революция XVII века. — М., 1954. — Т. 1. — С. 25—32; Л а в р о в с к и й В. М., Б а р г М. А. Английская буржуазная революция. Некоторые проблемы Английской буржуазной революции 40-х годов XVII века. — М, 1958. — С. 76—85.
- ²⁰ Н а л и в а й к о Д. Козацька християнська республіка. — С. 36.
- ²¹ Г о л о б у ц ь к и й В. Запорозьке козацтво. — С. 107; С и д о р е н к о О. Ф. До питання про соціально-економічні підвалини козацької держави // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: (Матеріали республіканських історичних читань). — К., 1991. — С. 154—155; С м о л і й В. А. Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті // Укр. іст. журн. — 1991. — № 5. — С. 64.
- ²² Д а ш к е в и ч Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV—XVIII ст.) // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка (далі — ЗНТШ). — Львів, 1991. — Т. 222. — С. 28—44.
- ²³ Цит.: Ч е к а н ц е в а З. А. Указ. соч. — С. 86.
- ²⁴ К о м п а н О. Кипень у «казані історії» // Вітчизна. — 1986. — № 9. — С. 184.
- ²⁵ Щ е р б а к В. О. Право, як станова ознака українського козацтва другої половини XVI — першої половини XVII ст. // На чолі козацької держави. — Рівне, 1994. — Вип. 1. — С. 40—41.
- ²⁶ С м о л і й В. А. Феномен... — С. 68.
- ²⁷ Ч е р н я к Е. Б. Цивілізації і революції // Новая и новейшая история. — 1993. — № 4. — С. 66.
- ²⁸ М и ц и к Ю. А. Джерела до вивчення історії антифеодальної та визвольної боротьби українського народу наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. у фондах архівів ПНР // Архіви України. — 1986. — № 5. — С. 59.
- ²⁹ Б р а й ч е в с ь к и й М. Конспект історії України. — К, 1993. — С. 72; О г л о б л и н О. Українсько-московська угода 1654 // Літературна Україна. — 1992. — 2 липня.
- ³⁰ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы: В 3 т. (далі — ВУА). — М., 1953. — Т. 1. — С. 64.

³¹ Щербак В. О. Чинники становлення козацької самосвідомості // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали П'ятих Всеукраїнських історичних читань). — К.; Черкаси, 1995. — С. 95.

³² Адо А. В. Крестьянство в европейских буржуазных революциях XVI—XVIII вв. // Новая и новейшая история. — 1983. — № 1. — С. 51.

³³ Чистозвонов А. Н. Традиции и новации в современной историографии Нидерландской буржуазной революции XVI в. // Средние века. — М., 1984. — Вып. 47. — С. 250.

³⁴ Сидоренко О. Ф. Назв. пр. — С. 153.

³⁵ Адо А. В. Указ. соч. — С. 61—62, 66; Чистозвонов А. Н. Нидерландская буржуазная революция... — С. 29, 189.

³⁶ Чепнцева З. А. Указ. соч. — С. 83.

³⁷ Там же. — С. 79.

³⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. 7. — С. 230—232.

³⁹ Дашкевич Я. Перегук віків. — С. 54.

⁴⁰ Даденков М. Ф. Школи на Україні в XVI—XVII століттях у боротьбі за зміцнення культурних зв'язків з Росією // Доп. наук. сесії, присвяченої 300-річчю возз'єднання України з Росією, Київського пед. ін-ту. — К, 1954. — С. 95—113; Дзюба Е. Н. Просвещение на Украине и его роль в укреплении связей украинского народа с русским и белорусским. Вторая половина XVI — первая половина XVII в. — К., 1987. — С. 15—21, 28—42, 59—72; Ісаєвич Я. Д. Братства... — С. 16—52, 76—86, 101—106, 159—171; Кашуба М. В. Реформаційні ідеї в діяльності братств на Україні (XVI—XVII ст.) // Секуляризація духовного життя на Україні в епоху гуманізму і Реформації. — К., 1991. — С. 26—51; Лубашенко В. І. Елементи вільнодумства в ідеології ранньої Реформації на Україні // Секуляризація». — С. 52—76; Паславський Г. В. З історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці XVI — першій третині XVII ст. — К, 1984. — С. 12—65; Савич А. Нариси з історії культурних рухів на Україні та Білорусі в XVI—XVIII ст. — К., 1929. — С. 29—62, 170—187.

⁴¹ Сисин Ф. Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації // Укр. іст. журн. — 1995. — № 4. — С. 68.

⁴² Адо А. В. — Указ. соч. — С. 48—69; Історія України: нове бачення. — К., 1995. — Т. 1. — С. 152—218; Немілов А. Н. Великая Крестьянская война 1525 г. в Германии в советской историографии // Проблемы всеобщей истории. — Историсграфический сборник. — Л, 1967. — С. 70—82; Павлова Т. А. Английская буржуазная революция в освещении советской историографии // Вопросы истории. — 1968. — № 10. — С. 152—162; Чистозвонов А. Н. Нидерландская буржуазная революция... — С. 33—182.

⁴³ Цит.: Поршнев Б. Ф. К характеристике международной обстановки освободительной войны украинского народа 1648—1654 годов // Вопросы истории. — 1954. — № 5. — С. 50—51.

⁴⁴ Наливайко Д. Козацька християнська республіка. — С. 186—218; Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. — К., 1960. — С. 31.

⁴⁵ Сисин Ф. Назв. пр. — С. 67.

⁴⁶ Цит.: Рубчак М. Назв. пр. — С. 110.

⁴⁷ Центральна наукова бібліотека НАН України ім. В. Вернадського (далі — ЦНБ). IP, ф. 11, 13402, арк. 327, 336, 372, 460; Натикач П. Проблема формування суспільно-політичних поглядів учасників селянсько-козацьких повстань першої половини XVII ст. // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина: (Матеріали Міжнар. наук. конф., присвяченої 500-річчю українського козацтва). — К, 1993. — Вип. 1. — С. 73—74; Щербак В. О. Антифеодальні рухи на Україні напередодні Визвольної війни 1648—1654 рр. — К., 1989. — С. 56—81; *Wojny i Kojzy ko Wojny kozackiej w dawnej Polsce na Dzieje narodu i panstw* polskiego - Kp. 1989* 89. T. I. — 2. — S. 1010.

⁴⁸ Сисин Ф. Назв. пр. — С. 67.

⁴⁹ Липинський В. Твори. — Філадельфія, Пенсільванія, 1980. — Т. 2. — С. 34—39; Франко І. Хмельниччина 1648—1649 років у сучасних віршах // ЗНТШ. — Львів, 1898. — Т. 23—24. — С. 17—24.

⁵⁰ Кушєвич С. Листи зі Львова // Жовтень. — 1980. — № 2. — С. 136.

⁵¹ Львівська наукова бібліотека НАН України ім. В. Стефаника (далі — ЛНБ), ВР, ф. 5, спр. Осолінських № 225/11, арк. 88—88¹⁴.

⁵² Кушєвич С. Назв. пр. // Жовтень. — 1980. — № 1. — С. 121.

⁵³ Архив Юго-Западной России (далі — Архив ЮЗР). — К., 1914. — Т. 4. — Ч. 3. — С. 395.

⁵⁴ Центральний державний історичний архів України (далі — ЦДІАУ), ф. 1230, оп. 1, спр. 7, арк. 3.

⁵⁵ *Radziewill A. S. Pamietnik o dziejach w Polsce 1656-1656. - War., 1980. T. -S. 94—95, 103.*

⁵⁶ *Ochmann-Staniszevska A. Pisma polityczne z czasow panowania Jana izimierza Wazy 1648-1668. - Pismo War-Kri Gdn Lodza 1989 kazi i tza W Sz 61648-1668. - Wt. Kr. Gd. Lodz, 1989 - T. 1. - 5. 6.*

ВУР. — Т. 2. — С. 79; Документи об Освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг. (далі — ДОВ). — К. 1965. — С. 151, 153; ЦДІАУ, ф. 1230, оп. 1, спр. 67, арк. 1; Смолий В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. — К., 1995. — Вид. 2-е, доп. і пер. — С. 173—184; Вони ж. Людина і епоха. — С. 73; Степанков В. С. Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648—1657 рр.) // Укр. іст. журн. — 1995. — № 4. — С. 20—21.

ISSN 0130-5247. *Укр. іст. журн.*, 1997, № 1
2* 7-53

- ⁵⁸ ВУР. — Т. 2. — С. 118.
- ⁵⁹ Там же. — С. 117.
- ⁶⁰ Цит.: Крип'якевич ІЕ Богдан Хмельницький. — С. 226.
- ⁶¹ ВУР. — Т. 2. — С. 152.
- ⁶² Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654 // Літературна Україна. — 1992. — 2 липня.
- ⁶³ ВУР. — Т. 2. — С. 117—118; Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. 8. — Ч. 3. — С. 146.
- ⁶⁴ *Historia panowania Jana Kazimierza*. — Poznan, 1840. — Т. 1. — С. 42.
- ⁶⁵ Цит.: Крип'якевич ІП. Богдан Хмельницький. — С. 226.
- ⁶⁶ Бібліотека Чарторийських (далі — БЧ) (Краків), ВР, № 144, арк. 682; Бібліотека національна (далі — БН) (Варшава). ВМФ, № 6719; ДОВ. — С. 232.
- ⁶⁷ ЛНБ, ВР, ф. 5, спр. Осолінських № 189/11, арк. 245.
- ⁶⁸ Чистозвоної А. Н. Нидерландская буржуазная революция. — С. 45.
- ⁶⁹ Сміт Ентоні Д. Національна ідентичність. — К., 1994. — С. 19.
- ⁷⁰ Історія України. — Т. 1. — С. 186—187, 189.
- ⁷¹ Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. — К., 1898. — Т. 3. — С. 387.
- ⁷² ЦНБ, ІР, ф. 11, 15409, арк. 45.
- ⁷³ БЧ, ВР, № 1656, арк. 70^і; БН, ВМФ, № 16460.
- ⁷⁴ Архів головних актів давніх (далі — АГАД) (Варшава), ф. 3, спр. 25, арк. 64; Історія України... — Т. 1. — С. 174, 179—180, 186—189, 207—212.
- ⁷⁵ Мицик Ю. А. Джерела з польських архівосховищ до історії України другої половини XVII ст. // Український археографічний щорічник. — К., 1992. — Т. 4. — С. 84.
- ⁷⁶ Бібліотека Варшавського університету (далі — БВУ), ВР, № 1957, арк. 51.
- ⁷⁷ С мол і й В, Степанков В. Правобережна Україна у другій половині XVII—XVIII ст: проблема державотворення. — К., 1993. — С. 45—56; Чухліб Т. Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVII ст.). — К., 1996. — С. 14—70; Шевчук В. Козацька держава. Етюди до українського державотворення. — К., 1995. — С. 125—191.
- ⁷⁸ С мол і й В, Степанков В. У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. — К., 1992. — С. 3—36.
- ⁷⁹ Бібліотека Баворовських (далі — ББ) (Варшава), ВР, № 225, арк. 12; БН, ВМФ, № 2227.
- ⁸⁰ Чистозвонов А. Н. Четьвіреста лет. — С. 101.
- ⁸¹ А до А. В. Указ. соч. — С. 60—61.
- ⁸² Чистозвонов А. Н. Нидерландская буржуазная революция. — С. 29, 189.
- ⁸³ Дашкевич Я. Павло Тетеря // Володарі гетьманської булави. Історичні портрети. — К., 1994. — С. 274.
- ⁸⁴ Цит.: Чистозвонов А. Н. Четьвіреста лет. — С. 101.
- ⁸⁵ Мицик Ю. А. Політичні концепції Богдана Хмельницького: деякі аспекти реалізації // Доба Богдана Хмельницького: 36. наук. пр. — К., 1995. — С. 32; Плехин С. Н. Папство и Украина. Политика римской курии на украинских землях в XVI—XVII вв. — К., 1989. — С. 148—183; Харишин М. В. Богдан Хмельницький та українська православна церква (1648—1657 рр.) // Укр. іст. журн. — 1995. — № 4. — С. 96—98.
- ⁸⁶ Степанков В. С. Антифеодальна боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648—1654). — Львів, 1991. — С. 51.
- ⁸⁷ Документи Богдана Хмельницького (1648—1657) (далі — ДБХ). — К., 1961. — С. 196.
- ⁸⁸ Руче н б у р г В. И. Указ. соч. — С. 73, 77; Чистозвонов А. Н. Нидерландская буржуазная революция. — С. 78, 85.
- ⁸⁹ АГАД, ф. 3, № 25, арк. 143, 197^і, 198^і.
- ⁹⁰ Цит.: Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. — С. 253.
- ⁹¹ ДБХ. — С. 73.
- ⁹² Там же. — С. 196; Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. — К., 1959. — С. 246.
- ⁹³ ДБХ. — С. 604.
- ⁹⁴ Там же. — С. 67.
- ⁹⁵ Там же. — С. 96—97.
- ⁹⁶ Там же. — С. 629, 630; Мыцык Ю. А. Анализ источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648—1654 годов. — Днепропетровск, 1983. — С. 24—25.
- ⁹⁷ Див.: С мол і й В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. — С. 381, 384.
- ⁹⁸ АГАД, ф. 3, № 35, арк. 27; С мол і й В., Степанков В. Людина і епоха. — С. 81; Шевченко Ф. Представники різних народностей в українському козацькому війську під час Визвольної війни // Історія українського середньовіччя: козацька доба: 36. наук. пр. (На пошану історика лауреата Державної премії ім. Т. Шевченка Олени Михайлівни Апанович). — К., 1995. — Ч. 2. — С. 13—14.
- ⁹⁹ Лисяк-Рудницький Л. Українські відповіді на єврейське питання // Історичні ессе. — К., 1994. — Т. 1. — С. 122.
- ¹⁰⁰ Rawi I a-g a w r o n s k i F. Sprawy i rzeczy Ukrainkie. — Lwow, 1914. — S. 14, 18.

Форова С. Я. Национально-освободительная война украинского народа против польского владычества и еврейское население Украины // Исторические записки. — М., 1940. — Т. 9. — С. 118—119.

¹⁰² Там же. — С. 116—118; Шевченко Ф. Представники.. — С. 16—17.

¹⁰³ Смолій В. Гетьман Богдан Хмельницький і його доба // Доба Богдана Хмельницького. — С. 21; Шевченко Ф. Представники.» — С. 10—18.

¹⁰⁴ Шевченко Ф. Історичне минуле у сприйнятті Богдана Хмельницького // Доба Богдана Хмельницького. — С. 99—100.

¹⁰⁵ ДБХ. — С. 628.

¹⁰⁶ Адо А. В. Указ. соч. — С. 60—61.

¹⁰⁷ Там же. — С. 58; Смирин М. М. Народная реформация Томаса Мюнцера и Великая Крестьянская война. — М, 1955. — С. 384—547; Чайковская О. Г. Вопрос о характере Реформации и Крестьянской войны в Германии в советской историографии последних лет // Вопросы истории. — 1956. — № 12. — С. 142.

¹⁰⁸ Чеканцева З. А. Указ. соч. — С. 79—82.

¹⁰⁹ Сказкин С. Д. Очерки по истории западноевропейского крестьянства в средние века. — М., 1968. — С. 133.

¹¹⁰ Смирин М. М. Указ. соч. — С. 384—424, 448—471, 494—544; Адо А. В. Указ. соч. — С. 53, 58—59.

¹¹¹ Адо А. В. Указ. соч. — С. 53—54; Английская буржуазная революция XVII века. — Т. 1. — С. 409—425.

¹¹² Адо А. В. Указ. соч. — С. 53—54.

¹¹³ ВУР. — Т. 2. — С. 28.

¹¹⁴ ЛНБ, ВР, ф. 5, спр. Оссолинських № 225/11, арк. ПО.

¹¹⁵ Липинський В. Твори. — Т. 2. — С. 464 (вноска № 309).

¹¹⁶ ЛНБ, ВР, ф. 5, спр. Оссолинських № 225/11, арк. 201.

¹¹⁷ Там же, спр. Оссолинських № 189/11, арк. 210.

¹¹⁸ БЧ; ВР, № 1657, арк. 376; БН, ВМФ, № 9163.

¹¹⁹ ЛНБ, ВР, ф. 5, спр. Оссолинських № 225/11, арк. 229; ф. 103, спр. Сапегів № XI, арк. 37.

¹²⁰ Там же, спр. Оссолинських № 189/11, арк. 285—286.

¹²¹ БЧ, ВР, № 142, арк. 58.

¹²² ЛНБ, ВР, ф. 4, спр. Баворовських № 235/11, арк. 81—82; ДОВ. — С. 597.

¹²³ Там же, ф. 5, спр. Оссолинських № 189/11, арк. 537.

¹²⁴ Адо А. В. Указ. соч. — С. 62; Похилевич Д. Л. Структурні зміни в помісті після Визвольної війни українського й білоруського народів // 300 років возз'єднання України з Росією: Наук. зб. Львів, ун-ту. — Львів, 1954. — С. 75—90; Степанков В. С. Антифеодальна боротьба.. — С. 118—122.

¹²⁵ Адо А. В. Указ. соч! — С. 63—68; Лавровський В. М., Барг М. А. Указ. соч. — С. 248—250; Павлова Т. А. Английская буржуазная революция в освещении советской историографии // Вопросы истории. — 1968. — № 10. — С. 157—160.

¹²⁶ Акты Южной и Западной России (далі — Акты ЮиЗР). — СПб., 1879. — Т. 11. — С. 764—765; Голобуцький В. О. Соціально-економічна політика гетьманської адміністрації (1648—1657 рр.) // Укр. іст. журн. — 1979. — № 1. — С. 32; Маркіна В. А. Крестьяне Правобережной Украины. Конец XVII — 60-е годы XVIII ст. — К., 1971. — С. 21—22; Степанков В. С. Аграрна політика Богдана Хмельницького (1648—1657) // Феодалізм на Україні: 36. наук. пр. — К, 1990. — С. 61—63.

¹²⁷ Бібліотека Національного інституту ім. Оссолинських (Вроцлав), ВР, № 237/11, арк. 211.

¹²⁸ Чистозвонов А. Н. Нидерландская буржуазная революция... — С. 61.

¹²⁹ БЧ, ВР, № 1657, арк. 311.

¹³⁰ АГАД, ф. 3, № 25, арк. 64.

¹³¹ БЧ, ВР, № 168, арк. 678; БН, ВМФ, № 7600 (3 архіву дніпропетровського дослідника Віктора Брехуненка).

¹³² Мицик Ю. А. Козацька держава очима поляків // Київська' старовина. — 1993. — № 4. — С. 5.

¹³³ Степанков В. С. Проблема становлення- — С. 14—29.

¹³⁴ Акты ЮиЗР. — СПб, 1863. — Т. 4. — С. 43; Оляничин Д. Пункти Івана Виговського українським послам на Варшавський сейм 1659 року // ЗНТШ. — Т. 222. — С. 347.

¹³⁵ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності. — Нью-Йорк, 1985. — С. 663.

¹³⁶ БЧ, ВР, № 168, арк. 678; ЦНБ, ІР, ф. 11, 13886: Акты ЮиЗР. — СПб, 1875. — Т. 8. — С. 66, 138; СПб., 1877. — Т. 9. — С. 43; Санин Г. Некоторые черты политики гетмана Петра Дорошенка // Українське козацтво.. — Вип. 2. — С. 24.

¹³⁷ Сергієнко Г. Я. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. — К., 1963.. — С. 76—193; Смолій В., Степанков В. Правобережна Україна.. — С. 45—56; Чухліб Т. Козацький устрій... — С. 58—72.

¹³⁸ Наливайко Д. Козацька християнська республіка. — С. 186—319; Його ж. Рецепція України в Західній Європі XVI—XVIII ст. // Сучасність. — 1993. — № 2. — С. 99—103.